

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>
УДК 94(477.54)''1914/1917'':352.07

Олена Бакуменко

кандидатка історичних наук, доцентка

Українська інженерно-педагогічна академія

Вул. Університетська, 16, 61003, Харків, Україна

Email: elena74y@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3108-6324>

**ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)**

Стаття присвячена гуманітарним напрямкам діяльності земств Харківської губернії в роки Першої світової війни. В умовах військового часу змінювався весь уклад життя країни, в тому числі і завдання різноманітних органів управління та самоуправління. Без вивчення діяльності земств та інших громадських і політичних інституцій того часу, видається неможливим історична реконструкція реалій життя населення імперії в умовах Першої світової війни. Метою статті є з'ясування змісту та характеру гуманітарної діяльності земських установ однієї з найбільших українських губерній — Харківської. У статті розглянуто такі напрямки гуманітарної діяльності як допомога хворим і пораненим воїнам, робота з біженцями, допомога родинам військовослужбовців та допомога інвалідам війни. У стислі терміни, на кошти Всеросійського Земського Союзу, губернського земства і ініційованої ними громадськості було організовано достатню кількість

Як цитувати: Бакуменко, О. Гуманітарна діяльність земств Харківської губернії в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 27-46, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>.

How to cite: Bakumenko, O. Humanitarian Activities of the Zemstvos of Kharkiv Province During the First World War (1914–1917). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 27-46, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>. (In Ukrainian)

© Бакуменко О., 2022

місць в лікувальних установах губернії, забезпечена санітарна безпека регіону. Було зроблено чимало для матеріального і медичного захисту біженців з охоплених війною регіонів, при цьому земство не забувало і про інтереси місцевого населення, зокрема родин призваних на військову службу. Земства стикнулись з постійною нестачею коштів, що мала виплачувати на їх діяльність казна і змушені були спиратись на власні джерела доходу. Дотримання інтересів місцевих мешканців іноді вступало у протиріччя з необхідністю виконувати непопулярні рішення уряду, що в свою чергу негативно впливало на авторитет земства на місцях. Не всі завдання в галузі забезпечення соціально-економічного добробуту краю були виконані. Але справедливим буде відмітити, що діяльність земських установ Харківської губернії в роки Першої світової війни, продемонструвала ряд ознак громадянської відповідальності та гуманізму.

Ключові слова: гуманітарна діяльність, земство, земське самоврядування, громадські ініціативи, Всеросійський Земський союз, Перша світова війна.

Перша світова війна здійснила значний вплив на життя країн, що стали її безпосередніми учасниками. Змінювалися структура економіки, принципи управління, повсякденні завдання основних інститутів і установ, що забезпечували функціонування суспільства. Торкнулися ці зміни і діяльності органів земського самоврядування Російської імперії, які безпосередньо вирішували багато питань соціально-економічного життя країни на місцях. Земські установи, як і інші громадські та державні інституції того часу були невід'ємним складником історичного процесу. Тому без вивчення діяльності земств видається неможливим об'єктивна історична реконструкція реалій життя населення імперії в умовах Першої світової війни. У цій статті ми спробуємо розглянути гуманітарну діяльність Харківського губернського земства в нових реаліях, викликаних Першою світовою війною. Хронологічні рамки нашої розвідки ми обмежуємо 1914–1917 рр. Вибір такої верхньої межі (попри продовження Першої світової і функціонування земств у подальшому) обумовлений крахом імперії, розпадом її політичних і громадських інститутів, а отже різким зрушенням і зміною характеру діяльності земств в умовах громадянської війни.

Останнім часом кількість наукових розвідок, присвячених діяльності різних організацій у роки Першої світової війни, значно зросла (Zahrebel'na 2003; Matveeva 2004; Covyan 2008). Однак діяльності окремих губернських земств, в тому числі і Харківського, було приділено порівняно небагато уваги. У розвідках, присвячених земствам Лівобережної України, зокрема Чернігівському земству, основний фокус спрямовано на окремі аспекти гуманітарної діяльності часів Першої світової війни (Yachmenixin, Petrovskaya 2009). Внесок дворянства Харківської губернії в організацію земської діяльності в роки Першої світової розглянутий в публікації Н. Проць (Proc' 2015). В опублікованих протягом останніх десятиліть збірках документів і матеріалів, присвячених актуальним проблемам Першої світової, теж міститься інформація, присвячена діяльності земців (і харківських в тому числі), зокрема в галузі допомоги біженцям (Zhvanko 2010). Нами також було здійснено декілька наукових розвідок з окремих питань діяльності Харківського губернського земства в роки Першої світової війни (Bakumenko 2015 a; Bakumenko 2015 b; Bakumenko 2017). Проте на сьогодні немає жодної узагальнюючої розвідки, яка б давала комплексну характеристику гуманітарної діяльності земств Харківської губернії у досліджуваній період.

Метою статті є з'ясування змісту та характеру основних напрямків гуманітарної діяльності земських установ однієї з найбільших українських губерній — Харківської — в роки Першої світової війни.

Перш за все спробуємо визначити, що саме ми розуміємо під поняттям «гуманітарна діяльність». Зазвичай гуманітарною вважають будь-яку неприбуткову діяльність спрямовану на забезпечення життєво важливих потреб груп людей, що опинились в скрутному становищі (стані гуманітарної кризи) через певні зовнішні обставини (війна, природні катаклізми, громадянське протистояння) (Ippolotov 2018). Ця діяльність спрямована на забезпечення умов фізичного виживання, доступу до житла, їжі, води, медичної допомоги тощо. У широкому сенсі слова соціально-економічна діяльність земств на побутовому рівні мала характер гуманітарної допомоги, пов'язаної зі забезпеченням потреб населення. Але умови воєнного конфлікту поставили перед закладами

місцевого самоврядування принципово нові завдання гуманітарної спрямованості.

Початок Першої світової війни зустріли в земських установах із патріотичним піднесенням, і готовністю допомагати воюючій армії. Ці настрої було добре виражено в постанові одних із земських губернських зборів воєнної доби, де говорилося: «Визнати за необхідне для харківського земства взяти діяльну участь в об'єднанні всіх виробничих сил губернії для забезпечення оборони держави» (пер. з рос.)¹ (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 1915, 17).

30 липня 1914 р. відбувся загальноросійський Земський з'їзд, який затвердив утворення Всеросійського Земського Союзу допомоги хворим і пораненим воїнам. Уряд підтримав цю ініціативу і пообіцяв надавати грошову компенсацію на утримання шпиталів. Місцева влада мала надавати земствам підтримку в пошуку приміщень для нових лікувальних закладів.

Невдовзі після створення Всеросійського Земського союзу ВЗС в 38 губернських земствах відбулись надзвичайні земські збори з нагоди організації земської діяльності у військових умовах. В Харківській губернії такі збори відбулись 2 серпня 1914 р. (DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 2752).

Однією з найважливіших завдань військового часу для земства стало надання допомоги пораненим і хворим солдатам. Харківська губернія мала одну з найкращих серед земств імперії медичних мереж, що і дозволило їй досить швидко організувати систему допомоги пораненим. При губернській управі був створений військовий відділ, а при ньому військова комісія з 22 осіб. В обов'язки комісії входила координація всієї діяльності з допомоги пораненим, а так само взаємодія з державними інстанціями військового часу і місцевою громадськістю з питань допомоги пораненим (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 3466, ark. 1,14-15). Вже на 15 вересня 1914 р. земські госпіталі губернії (не рахуючи Харкова) розмістили у себе 3183 поранених (DAKhO, f. 304, op. 1,

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

спр. 3467, арк. 12-13, 15 зв). До 15 жовтня 1914 р. всі госпіталі і лазарети надали до губернської управи відомості про наявність у них відділень хірургічного, перев'язувального, заразного і для душевнохворих солдатів. Була розроблена єдина форма реєстрації поранених (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3467, арк. 65). За наполяганням губернської управи, повітові госпіталі щомісяця звітували про стан цих відділень і наявність медперсоналу. До весни 1916 р. на території губернії діяло 16 госпіталів, що знаходилися на земському балансі, в штат яких входило не менше 73 лікарів, 54 фельдшера, 203 медичних сестри та 303 санітара (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3468, арк. 6-29). Дуже важливим елементом допомоги пораненим стала робота земців на розподільних і перев'язувальні-годувальних пунктах. За свій рахунок земство придбало автомобіль для перевезення поранених, найняло артіль носіїв, побудувало опалюваний барак для сортування поранених в холодну пору року (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3468, арк. 43). На гроші земства на станції Харків-Товарний був обладнаний годувально-перев'язувальний пункт, де поранені з ешелонів отримували первинне медичне обслуговування та їжу. На його утримання в рік йшло близько 2 тис. руб. (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3479, арк. 3-30).

Крім безпосередньо медичного обслуговування і харчування земства здійснювали забезпечення поранених одягом і предметами особистого вжитку. Частина грошей на компенсацію цієї нестачі земство отримувало від держави, проте виплати постійно затримувалися або приходили не в повному обсязі, і доводилося вирішувати це питання самостійно, в основному за рахунок залучення небайдужої громадськості (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3475, арк. 3-30). Уже в перші дні війни було вирішено відкрити при губернській управі збір пожертвувань на ідопомогу хворим і пораненим воїнам, а також поширено через місцеву пресу відповідне звернення (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3466, арк. 27). Серед варіантів збору грошей для поранених були наступні: поширення марок, на гроші з реалізації яких здійснювалося відкриття нових ліжок в лазареті (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3469, арк. 7), поширення підписних листів пожертвувань (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3469, арк. 188). З 7 годувально-перев'язувальних пунктів на залізницях

губернії, через які слідували поїзда з пораненими 3 пункти існували на приватні пожертвування місцевого населення і поміщиків (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3474, арк. 5). Повітові земства та їх структури здійснювали неодноразові грошові пожертви на допомогу пораненим, що лікувались у неземських закладах. Серед найбільш показових епізодів такої добродійності початкового етапу війни слід згадати факт внеску Богодухівським повітовим земством 4 тис. руб. на користь лазарету поранених воїнів влаштованого Богодухівським відділом Озерянського братства. Співробітники земської харківської дослідної сільськогосподарської станції прийняли рішення відрахувувати на потреби поранених 5 % заробітної плати. На ці гроші земство утримувало лікарняні місця у лазареті товариства трудящих. Земство приймало пожертви на користь поранених як у вигляді грошової, так і матеріальної допомоги (продукти, медикаменти тощо) (KhGV, 1914, 7 поуабгуа, 4).

Мали земства (на початковому етапі війни) безпосереднє відношення і до післяшпиталевої долі поранених. Мова йде про так звані «слабосильні команди». Вони представляли з себе армійські одиниці при лікувальних закладах, куди спрямовувались поранені, які вже не вимагали стаціонарної медичної допомоги. Про порядок формування таких команд вже 29 вересня 1914 р. доповів на військовій комісії губернського земства С. М. Ігумнов (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 30-30 зв). У доповіді вказувалось, що до таких команд мають спрямовуватись лише ті поранені та хворі, що вже дійсно почали одужувати. Внаслідок роботи в цьому напрямку було створено слабосильні команди в Ізюмі, Куп'янську та Вовчанському повіті (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 32). Але новий закон про слабосильні команди затвердив їх суто армійський характер підпорядкування. Відповідно земство мало згорнути свою участь у їх забезпеченні, проте в постанові земської військової комісії вказувалось: «Слід пам'ятати про гуманізм і не можна просто все забрати і кинути тих хто одужує без допомоги» (пер. з рос.). Тому було вирішено провести повторний медичний огляд членів цих команд, залишити лише здорових, а всіх інших повернути до шпиталів. І лише після цього земське майно мало повернутися до земств протягом

місяця (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 41 зв). Надалі земства не мали відношення до слабосильних команд. Це лише один із багатьох випадків початкового етапу війни, який, проте, демонструє неформальний підхід земств до справи допомоги пораненим.

Війна значно збільшила такий прошарок соціально-незахищених людей як інваліди. За рахунок губернського земства утримувалась майстерня з виготовлення протезів. Лише за період з березня по жовтень 1915 р. було безкоштовно передано у власність інвалідів протезів на загальну суму 5 524 руб. 90 коп. (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3475, арк. 37). З часом обсяг такої допомоги збільшувався, вочевидь, відповідно до зростання кількості інвалідів. У психіатричній лікарні у м. Сватово за рахунок губернського земства було організовано розміщення осіб з психічними розладами, отриманими під час бойових дій (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3468, арк. 49). Відомо про факти працевлаштування у вже згадану протезну майстерню людей з ампутованими нижніми кінцівками, або створення при шпиталях робочих місць підсобного персоналу для людей з деякими вадами зору, слуху тощо. Тим самим земства частково запровадили елементи соціальної реабілітації інвалідів (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3476, арк. 14, 15, 19). Звісно, такі заходи не могли охопити всіх потребуючих допомоги, але не можна не відмітити факту таких ініціатив.

Не забувало губернське земство і про інтереси та потреби місцевих мешканців. На теренах губернії проживали родини осіб, що були призвані до лав армії. За законом, родини військовослужбовців мали право на отримання допомоги від держави. Виплата встановлювалася, враховуючи потреби найбільшого населення, розраховувалася у продовольчому форматі (мука, крупи, сіль, масло) і видавалася у грошовому еквіваленті. У разі загибелі нижнього чина, удова мала право на пенсію у розмірі 48 руб. так само, як і круглі сироти (Averbakh 1916, t. 1, 208-210). За розпорядженням міністра внутрішніх справ М. А. Маклакова губернські та повітові земства мали забезпечити родини мобілізованих предметами першої необхідності, організувати допомогу у зборі врожаю та в інших сільськогосподарських роботах і контролювати ціни на місцях. На сторінках газети «Харківські губернські відомості»

ще 22 липня 1914 р. губернатор Харківщини М. К. Катеринич закликав місцеву громадськість до піклування про родини мобілізованих (KhGV 1914, 22 iyulya, 1). Того ж дня було скликано надзвичайні земські збори, які постановили необхідність об'єднання зусиль земств усієї губернії в допомозі родинам мобілізованих (KhGV 1914, 23 iyulya, 2). Службовці губернської земської управи добровільно заявили про бажання видавати певний відсоток своєї заробітної плати на допомогу таким родинам (KhGV 1914, 25 iyulya, 3). При губернській управі було створено воєнний відділ для видачі грошової допомоги родинам мобілізованих (KhGV 1914, 31 oktyabrya, 3).

12 серпня 1914 р. надзвичайні земські збори за пропозицією свого очільника М. А. Ребіндера прийняли рішення про необхідність додаткової допомоги родинам мобілізованих за земський рахунок у розмірі 1/3 від казенної норми (пайка). Родинам мобілізованих земських службовців зберігалась зарплатня у розмірі 75 % та безкоштовне двотижневе утримання призовників від дня призову (Ochet Khar'kovskoj gubernskoj zemskoj upravu za 1914 g. 1916, 10). Крім того збори постановили провести обслідування умов проживання мобілізованих міщан, яке виявило недостатній квартирний фонд. На забезпечення квартирних умов лише протягом березня–вересня 1917 р. губернським земством було виплачено родинам мобілізованих майже 79 тис. руб. «квартирних» грошей (підрахунки авторки статті) (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 3480, ark. 4, 8, 12, 16, 20, 28).

Наступна проблема, що з нею стикнулись родини військовослужбовців — це нестача робочих рук. Війна почалась у розпал польових робіт. Родини мобілізованих постали перед важким завданням — без сторонньої допомоги провести збір та первинну обробку зернових, здійснити оранку та засіяти поля озимими культурами. Губернатор запропонував губернському земству обговорити питання про допомогу сільському населенню (KhGV, 1914, 27 avgusta, s. 4). Але ще до цього на губернських земських зборах 5 серпня 1914 р. гласні прийняли рішення про надання грошей для допомоги населенню в проведенні сільськогосподарських робіт влітку і восени 1914 р. (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 2752, ark. 10). Губернським

земством було видано кредити повітовим земствам на організацію сільськогосподарської допомоги родинам військовослужбовців. Так, Охтирському земству кредит був виданий в розмірі 20 тис. руб. Ізюмській управі була виділена губернським земством продовольча допомога для нужденних родин. Для родин мобілізованих було встановлено нові пільгові норми земського страхування (ДАКхО ф. 304, оп. 1, spr. 2752, ark. 111-117). Активно включились у роботу по допомозі родинам мобілізованих повітові земства. Так, Лебединська управа сесією від 9 серпня постановила видати в безкоштовне користування родинам мобілізованих сільськогосподарські машини та знаряддя для обробки землі, так само трохи згодом вчинила і Валківська управа (ДАКхО ф. 304, оп. 1, spr. 2752, ark. 109, 127).

Вперше особливо гостро питання допомоги в сільськогосподарських роботах постало восени 1914 р. Не вистачало досвіду вирішення таких питань, не вистачало рук, тягової сили, машин. А між тим хліб був потрібен як ніколи, тим більше, що земствам було доручено поставки фуражу і зерна в армію. В усіх повітових земствах відбулись в цей час агрономічні наради з питань сільськогосподарської допомоги родинам мобілізованих. Але ці заходи певним чином суперечили покладеним на земство зобов'язанням забезпечувати армію фуражем, зерном тощо. Причому на відміну від гуманітарної діяльності, в галузі забезпечення фронту зерном земства були лише виконавцями. Вони були зобов'язані виконати норми поставок призначених на кожну губернію. Через затягування військових дій погіршувалося становище місцевого населення, зростали ціни, зменшувалася рентабельність сільського господарства. Поставки в армію боляче вдарили по економічному стану сільського населення. Саме цьому конфлікту місцевих і державних інтересів були присвячені надзвичайні земські збори у грудні 1916 р. У постанові зборів щодо продовольчої розверстки наголошувалося: «вести її всіма силами і засобами, але забезпечити при цьому всі необхідні потреби місцевого селянства» (пер. з рос.) (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g. 1917, 9). Надалі такі взаємовиключні інтереси периферії і центру неодноразово призводили до суперечностей земців

із представниками адміністративного апарату. Участь в продрозверстці негативно вплинула і на авторитет земства в очах селянства (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g.* 1917, 6-7). І хоча земства намагались, як бачимо, підтримувати інтереси місцевих мешканців, на наш погляд, саме виконання земством завдань з вилучення хліба і фуражу в населення для потреб армії було в подальшому одним із чинників занепаду земств.

Війна не тільки призвела до значних економічних проблем, а й помітно вплинула на долі людей. Громадські організації та держава впритул зіткнулися з проблемою біженства. Біженці масово з'являються в губернії влітку 1915 р. Наприкінці червня 1915 р., за даними губернської земської управи, в Харкові налічувалося вже 5 тис. біженців, а більш ніж 10 тис. осіб пройшли транзитом (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g.* 1917, 24). Представники зацікавлених організацій, в тому числі і губернське земство, в липні 1915 р. створили єдину комісію для забезпечення потреб біженців — Харківську губернську виконавчу комісію (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g.* 1917, 2). 7 серпня 1915 р. в Харківській губернії виникає губернський комітет під головуванням губернатора, а трохи пізніше — повітові і волосні комітети допомоги біженцям, які об'єднали представників громадськості та працівників міського і земського самоврядування (*Doklady Starobel'skoj 1915*, 54). До кінця літа стало зрозуміло і урядовим колам, що допомога біженцям є значною проблемою. 30 серпня 1915 р. було видано закон «Про забезпечення потреб біженців» (*Averbakh 1916*, t. 3, 1-7). Турбота про біженців на місцях передавалася до повноважень земських установ і міського громадського управління (*Averbakh 1916*, t. 3, 6). При цьому останнім було надано право створювати на місцях відповідні комітети. Губернські земські збори надзвичайної сесії 23 вересня 1915 р. постановили доручити керівництво справою допомоги біженцям Харківському Губернському комітету Всеросійського земського союзу (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23 sentyabrya 1915 g.*

1915, 13). Основною проблемою при наданні допомоги біженцям стала відсутність коштів. Губернські збори від 23 вересня 1915 р. постановили клопотатись перед Міністерством внутрішніх справ про можливе швидке надання фінансування, адже на той момент в розпорядженні комітету були лише гроші із займу з каси дрібного кредиту. Але перші гроші, і то в неповному обсязі, були отримані лише в листопаді 1915 р. Через такі затримки комітет був змушений залучати кошти із земського і міського бюджетів. На 1 січня 1916 р. власні некомпенсовані витрати лише губернського земства склали більш як 715 тис. руб. (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. 1917, 25). У повному обсязі витрати на допомогу біженцям були компенсовані державою лише за грудень 1915 р. та січень-березень 1916 р. Так, на березневих губернських зборах представники повітових земств скаржились, що витратили на біженців багато коштів, а держава їм ці кошти так і не повернула (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. 1916, 12).

Навесні 1916 р. допомогу біженцям, згідно постанови губернських зборів 23 березня, було повністю передано з губернського комітету загальноросійського Земського з'їзду до губернської земської управи. Задля впорядкування звітності і налагодженні планової допомоги біженцям у квітні 1916 р. губернське земство організувало одноденний перепис всіх біженців, що перебували на території губернії, що дозволило визначити рівень їх працездатності, здоров'я, а також етнічний, віковий та гендерний склад (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. 1917, 26). Усього за переписом на території губернії осіло більш 90 тис. біженців. З них приблизно 25 % становило працездатне населення (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1917, 26). Подальша діяльність земства в цій галузі була значно ускладнена великою кількістю урядових розпоряджень і циркулярів, що регламентували допомогу біженцям. Через часті зміни циркулярів земствам доводилося неодноразово переробляти свої кошториси, їх затвердження затримувалося,

відповідно фінансові труднощі отримували циклічний характер. Це ускладнювало як положення самих біженців, так і земств. Наведемо лише один із багатьох прикладів, коли загальнодержавні розпорядження значно ускладнювали вирішення гуманітарних проблем. Наприкінці літа 1916 р. губернська управа отримала розпорядження до кінця року скоротити на 50 % кількість осіб, що отримують біженський пайок. Губернська управа і губернська Нарада зі справ біженців зробили висновок, що такий вчинок нанесе непоправну шкоду справі допомоги біженцям і постановила зберегти до 70 % контингенту, що отримує пайок. Цілком зрозуміло, що такий кошторис не було затверджено, а витрати не були компенсовані. На кінець 1916 р. губернським земством було без відшкодування витрачено на забезпечення біженського пайку 820 тис. руб. власних коштів (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1917*, 34-35). Отже, фінансові проблеми значно ускладнили роботу земства. Це призвело до того, що грудневі збори 1916 р. постановили клопотати про звільнення земств від забезпечення потреб біженців у випадку, якщо держава й надалі не буде забезпечувати їх підтримку.

Попри фінансові негаразди було багато зроблено для надання медичної допомоги біженцям і забезпечення належного санітарного стану в губернії. Потoki біженців несли з собою загрозу виникнення епідемій холери, черевного тифу, скарлатини, дифтериту тощо. З ініціативи С. М. Ігумнова губернське земство розпочало будівництво так званих «заразних бараків», створення дезінфекційних камер та додаткових лікувальних місць (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 1916 g.* 1917, 59), а також будівництво бань (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 14-15 iyunya 1916 g.* 1916, 5). Крім того, земство відкрило в губернії 16 нових лікарень для біженців на 262 ліжка (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g.* 1917, 34). Ці заходи мали певні позитивні результати. Хоча окремі спалахи інфекційних хвороб відбувалися і надалі, проте їх кількість в губернії була навіть нижчою, ніж в довоєнні роки (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo*

sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. 1916, 32). Було профінансовано створення дитячих притулків для дітей біженців. Земству довелося вирішувати і низку дрібних проблем. Це придбання медикаментів і медичних інструментів, опалення та освітлення приміщень для біженців, прибирання, утримання тимчасових споруд, асенізація, прання, церковні треби, похорони померлих біженців, дезінфекція тощо. На ці та інші потреби, тільки до кінця літа 1916 р. земством було витрачено понад 700 тис. руб. (Kratkij ocherk deyatel'nosti khar'kovskogo zemstva i Zemskogo soyuza po okazaniyu pomoshhi bezhencam 1918, 39). Коштів катастрофічно не вистачало. Революційні події лютого 1917 р. лише посилили проблему. Деякі повітові земства відмовлялися працювати, не маючи для цього ніяких коштів. Влітку 1917 р. був створений «Евакуаційний біженський комітет» під керівництвом голови губернської земської управи П. П. Добросельського. Через евакуаційний комітет пройшли 4487 осіб, які отримали на транзитному пункті прихисток, харчування, одяг, медичну допомогу (Zhurnaly` Khar'kovskogo uezdnogo zemskogo sobraniya chrezv'uchajnoj sessii sentyabrya 1917 g. 1917, 27). У листопаді евакуаційний комітет оголосив про самоліквідацію, визнавши недоцільність свого подальшого існування. Однак частина його персоналу продовжила працювати до початку 1918 р.

Активну діяльність земств в умовах військового часу перервав крах Російської імперії у 1917 р. Хоча земства ще продовжували діяти, проте можливості їх впливу значно скоротилися. Протягом наступних двох років земства як орган самоврядування перестали існувати.

Таким чином, в умовах воєнного часу земствам губернії довелося стикнутися з низкою нових викликів. Разом з іншими громадськими організаціями Харківської губернії їм вдалось організувати допомогу пораненим, біженцям і переміщеним на територію губернії, інвалідам та членам родин мобілізованих. У стислі терміни за кошти Всеросійського Земського союзу, губернського земства і залученої ними громадськості було організовано достатню кількість місць в лікувальних установах, забезпечено, наскільки це було можливо в тих умовах, санітарну безпеку регіону, створено канали грошової, матеріальної та соціальної допомоги

нужденним групам населення. У земствах спостерігалася хронічна нестача державного фінансування, тому вони були змушені спиратися на власні ресурси. Відстоювання інтересів місцевих мешканців іноді суперечило необхідності дотримуватися непопулярних рішень уряду, що своєю чергою негативно впливало на авторитет земства на місцях. Не всі завдання в галузі забезпечення соціально-економічного добробуту краю були виконані. Однак, можна впевнено стверджувати, що в тих справах де земству була надана певна самостійність, їх діяльність в умовах військового часу дійсно мала гуманітарний характер.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Averbakh, O. Zakonodatel'nye akty, vyzvannye vojnoj 1914–1915 gg. V: *Zakony, Manifesty, Rescripty, Ukazy, Polozeniya Soveta Ministrov, Voennogo i Admiralteystv Sovetov*, t. 1. Petrograd, 1916. (In Russian)

Авербах, О. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. В: *Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов*, т. 1, Петроград, 1916.

Averbakh, O. Zakonodatel'nye akty, vyzvannye vojnoj 1914–1915 gg. V: *Zakony, Manifesty, Rescripty, Ukazy, Polozeniya Soveta Ministrov, Voennogo i Admiralteystv Sovetov*, t.3. Petrograd, 1916. (In Russian)

Авербах, О. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. В: *Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов*, т. 3. Петроград, 1916.

Bakumenko, E. Deyatel'nost' Har'kovskogo gubernskogo zemstva po okazaniyu pomoshhi bezhencam v gody Pervoy mirovoj vojny (1914-1917 gg.). *European Applied Science*, no. 4, 2015, s. 16-19. (In Russian)

Бакуменко, Е. Деятельность Харьковского губернского земства по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). *European Applied Sciences*, № 4, 2015, с. 16-19.

Bakumenko, E. Inicijatyv Har'kovskogo gubernskogo zemstva po privlecheniyu obshhestvennosti k pomoshhi armii v gody Pervoy mirovoj vojny. *European Applied Science*, no. 11, 2015, s. 23-25. (In Russian)

Бакуменко Е. Инициативы Харьковского губернского земства по привлечению общественности к помощи армии в годы Первой мировой войны. *European Applied Science*, № 11, 2015, с. 23-25.

Bakumenko, E. Deyatel'nost' Har'kovskogo gubernskogo zemstva po snabzheniyu armii prodovol'stvіem v gody Pervoy mirovoj vojny. *European Applied Sciences*, no. 2, 2017, s. 14-17. (In Russian)

Бакуменко, Е. Деятельность Харьковского губернского земства по снабжению армии продовольствием в годы Первой мировой войны. *European Applied Sciences*, № 2, 2017, с. 14-17.

Covyan, D. Deyatel'nost' gosudarstvennykh organov i obshchestvennykh organizacij po okazaniyu pomoshhi bezhencam v gody pervoy mirovoj vojny 1914–1917 gg. Moskva, 2005. (in Russian)

Цовян, Д. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны 1914–1917 гг. Москва, 2005.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 304, op. 1, spr. 2752 Materialy o chrezvychainom gubernskom zemskom sobranii 2 avgusta 1914 g., 165 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2752. Матеріали о чрезвычайном губерском земском собрании 2 августа 1914 г., 165 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3466. Protokol zasedaniya voennoj komissii organizovannoj pri gubernskoj zemskoj uprave s cel'yu pomoshhi bol'nym i ranenym voynam s 7 avgusta po 24 noyabrya 1914 g. i povestki zasedanij s 19 yanvarya po 1 iyulya 1915 g., 47 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466. Протокол заседания военной комиссии организованной при губернской земской управе с целью помощи больным и раненым воинам с 7 августа по 24 ноября 1914 г. и повестки заседаний с 19 января по 1 июля 1915 г., 47 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3467. Spiski gospitalej v gorode Har'kove, perepiska i periodicheskie svedeniya o kolichestve bol'nyx i ranenyx v gospitalyax i kolichestve zanyatyx i svobodnyx koek, 220 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3467. Списки госпиталей в городе Харькове, переписка и периодические сведения о количестве больных и раненых в госпиталях и количестве занятых и свободных коек, 220 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3468. Oprosnye listy i drugie blanki zapolnennye svedeniyami o sostoyanii gospitalej Zemskogo soyuza v Har'kovskoj gubernii v 1914–1917 gg., 66 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3468. Опросные листы и другие бланки заполненные сведениями о состоянии госпиталей Земского союза в Харьковской губернии в 1914–1917 гг., 66 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3469. O sbore sredstv i podarkov dlya voinov dejstvuyushhej armii, 282 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3469. О сборе средств и подарков для воинов действующей армии, 282 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3474. Perepiska s glavnym vrachem gospitalya Хар'kovskogo obshhestva sester miloserdiya Krasnogo Kresta po rukovodstvu rabotoj gospitalya, 14 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3474. Переписка с главным врачом госпиталя Харьковского общества сестер милосердия Красного Креста по руководству работой госпиталя, 14 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr.3475. Perepiska s uezdnyimi upravami o vysylke armaturnykh spiskov na veshhi vydannye bol'nym i ranenym voenam, 62 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr.3475. Переписка с уездными управами о высылке арматурных списков на вещи выданные больным и раненым воинам, 62 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3479. Denezhnye opravdatel'nye dokumenty o rasxodax zaveduyushhimi pitatel'nymi punktami zemstva za dekabr' 1916 g., 31 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3479. Денежные оправдательные документы о расходах заведующими питательными пунктами земства за декабрь 1916 г., 31 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3480. Otchetnye vedomosti o vydache gubernskim zemstvom posobiya sem'yam mobilizovannykh v armiyu po Хар'kovskomu uezdu za mart-sentyabr' 1917 goda, 28 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3480. Отчетные ведомости о выдаче губернским земством пособия семьям мобилизованных в армию по Харьковскому уезду за март-сентябрь 1917 года, 28 арк.

Doklady Starobel'skoj uezdnoj zemskoj upravy po otdelu narodnogo zdraviya otchetnomu uezdnomu zemskomu Sobraniyu sessii 1915 goda. Starobel'sk, 1915. (In Russian)

Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здоровья отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года. Старобельск, 1915.

Ippolitov, S. S. «Gumanitarnaya deyatel'nost' kak ob'ekt kul'turologii: opredelenie, izuchenie, tendencii». *Kul'tura i obrazovanie: nauchno-informacionnyj zhurnal vuzov kul'tury i iskusstv [Culture and Education: Scientific and Informational Journal of Universities of Culture and Arts]*. 2018, no. 2 (29), s. 36-45. (In Russian)

Ипполитов, С. С. «Гуманитарная деятельность как объект культурологии: определение, изучение, тенденции». *Культура и образование: научно-информационный журнал вузов культуры и искусств*. 2018, № 2 (29), с. 36-45.

Khar'kovskie gubernskie vedomosti (KhGV), 22 iyulya, 1914, s. 1. (In Russian)
Харьковские губернские ведомости (ХГВ), 22 июля, 1914, с. 1.

KhGV, 23 iyulya, 1914, s. 2. (In Russian)
ХГВ, 23 июля, 1914, с. 2.

KhGV, 25 iyulya, 1914, s. 3. (In Russian)
ХГВ, 25 июля, 1914, с. 3.

KhGV, 27 augusta, 1914, s. 4. (In Russian)

ХГВ, 27 августа, 1914, с. 4.

KhGV, 31 oktyabrya, 1914, s. 3. (In Russian)

ХГВ, 31 октября, 1914, с. 3.

KhGV, 7 noyabrya, 1914, s. 4. (In Russian)

ХГВ, 7 ноября, 1914, с. 4.

Kratkij ocherk deyatel'nosti xar'kovskogo zemstva i Zemskogo soyuza po okazaniyu pomoshhi bezhencam (1915–1917 gg.). Хар'ков, 1918. (In Russian)

Краткий очерк деятельности харьковского земства и Земского союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). Харьков, 1918

Matveeva, N. *Blagotvoritel'nost' i imperatorskaya sem'ya v gody Pervoj mirovoj vojny*. Moskva, 2004. (In Russian)

Матвеева, Н. *Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны*. Москва, 2004.

Otchet Xar'kovskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1914 g. Ch. 1. Gubernskij zemskij sbor. Хар'ков, 1916. (In Russian)

Отчет Харьковской губернской земской управы за 1914 г. Ч. I. Губернский земский сбор. Харьков, 1916.

Proc', N. V. Deyatel'nost' dvoryanskix glasnyx Xar'kovskogo zemstva v nachale Pervoj mirovoj vojny. *European Science*, no. 5 (6), 2015, s. 8-15. (In Russian)

Проць, Н. В. Деятельность дворянских гласных Харьковского земства в начале Первой мировой войны. *European Science*, № 5 (6), 2015, с.8-15.

Zahrebel'na, N. I. Providni humanitarni hromads'ki orhanizatsii v Ukraini u period Pershoi svitovoi vijny: stvorennia, struktura, sotsial'na baza, dzherela finansuvannia. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. [Issues of the History of Ukraine During the 19th – Early 20th CENTURIES]*, вип. 6, 2003, s. 255-269. (In Ukrainian)

Загребельна, Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.*, вип. 6, 2003, с. 255-269.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvyčajnoj sessii 1915 g. Хар'ков, 1915. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1915 г. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvyčajnoj sessii 23 sentyabrya 1915 g. s prilozheniem k nim i svodom postanovlenij. Хар'ков, 1915. (In Russian)

Журналы харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 23 сентября 1915 г. с приложением к ним и сводом постановлений. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. Хар'ков, 1917. (In Russian)

Журналы харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 8 декабря 1916 г. Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g. Хар'ков, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 22 декабря 1916 г. Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoj sessii 1914 g. Хар'ков, 1915. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. Хар'ков, 1916. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 23-24 марта 1916 г. Харьков, 1916.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoj sessii 1916 g. (23-31 yanvarya 1917 g.). Хар'ков, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1916 г. (23-31 января 1917 г.). Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 14-15 iyunya 1916 g. Хар'ков, 1916. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 14-15 июня 1916 г. Харьков, 1916.

Zhurnaly khar'kovskogo uездного zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii sentyabrya 1917 g. Хар'ков, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского уездного земского собрания чрезвычайной сессии сентября 1917 г. Харьков, 1917.

Zhvanko, L. *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv, 2010. (In Ukrainian)

Жванко, Л. *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)*. Харків, 2010.

Yachmenixin, K. M., Petrovskaya, Yu. M. *Gumanitarnaya deyatel'nost' zemstv chernigovskoy gubernii v gody Pervoy mirovoj vojny: okazanie pomoshhi sem'yam voennoslužhashhix*. V: *Yug Rossii i Ukraina v proshlom i nastoyashhem: istoriya, e'konomika, kul'tura*. Belgorod, 2009, s. 378-384. (In Russian)

Ячменихин, К. М., Петровская, Ю. М. Гуманитарная деятельность земств черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих. В: *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура*. Белгород, 2009, с. 378-384.

Olena Bakumenko

Candidate of History, Associate Professor

Ukrainian Engineering-Pedagogical Academy

16 Universytetska str., 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: elena74y@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3108-6324>

HUMANITARIAN ACTIVITIES OF THE ZEMSTVOS OF KHARKIV PROVINCE DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1917)

The article discusses the humanitarian activities of the zemstvos of Kharkiv province during the First World War. In military time, the whole life of the country has changed, including the tasks of various governing and self-government have been changed or expanded. Without studying the activities of the zemstvo and other public and political institutions of the period under study, in our opinion, it is impossible to objectively reconstruct the realities of the life of the population of the empire in the conditions of the First World War. The purpose of the article is to define the essence and nature of the humanitarian activity of one of the leading Ukrainian Zemstvos — Kharkiv Province. The article discusses such spheres of humanitarian activity as helping patients and wounded soldiers, work with refugees, helping the families of military personnel and disabled of war. As a study showed, in wartime, zemstvos demonstrated their own ability to adapt to the challenges of everyday life, and not only adapt, but also ability to give their activity a new meaning, enrich their tools of socially significant spheres with new methods of activity. In a short time, due to the funds of the All-Russian Zemsky Union, the provincial zemstvo and the public attracted by it, a sufficient number of places in the medical institutions of the province were organized, the sanitary security of the region was provided. Zemstvos faced a constant shortage of funds to be paid for their activities by the treasury and were forced to rely on their own sources of income. Adherence to the interests of local residents sometimes contradicted the need to implement

unpopular government decisions, which in turn negatively affected the authority of the local zemstvo. Not all tasks in the field of socio-economic well-being of the region have been completed. But it is only fair to note that the activities of the zemstvos of Kharkiv province during the First World War showed a number of signs of civic responsibility and humanism.

Keywords: humanitarian activities, zemstvo, Zemstvo self-government, civil initiatives, All-Russian Zemstvo's Union, the First World War.

Текст надійшов до редакції 28.05.2022.

The text was received by the editors 28.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.